

---

a tájékozódás joga az önigazgatású társadalomban

BÁLINT ISTVÁN

Az új alkotmányok tervezetei — továbbfejlesztve az alkotmányfüggelékben érvényesülő koncepciót — módot keresnek és találnak arra, hogy az öngazgatás többé ne szoruljon a gyár falai közé. Közismert ugyanis, hogy az öngazgatás gyengeségének legfőbb forrása az előző korszakban épp az volt, hogy csak a munkaközösségeken belül érvényesült. Az önállósult, egymással személyes kapcsolatban nem álló munkaközösségek létezése viszont — a piac szabaddá tételének körülményei között — szükségszerűen a kapitalizmus kezdeti fokára emlékeztető tüneteket szült: a piac anarchiáját, a társadalom szervezetlenségének jeleit, ami párosult egyrészt az ember iránti közömbösségnek és a harácsolásnak szintén a kezdeti kapitalizmusra emlékeztető tüneteivel, másrészt azzal a törekvéssel, hogy ezt az anarchiát, szervezetlenséget etatista eszközökkel zabolázzák meg. Ilyen körülmények között a munkaközösségeken belüli öngazgatás is annyi külső, a munkaközösségektől befolyásolhatatlan tényezőtől függött, hogy okvetlenül a munkaközösségeken belül is erősödni kellett a technokrata gépezetnek, amely arról igyekezett meggyőzni a közösségeket, hogy a „hatékony gazdálkodás” — amin a szervezetlenséghez való alkalmazkodást értették — megköveteli az öngazgatás háttérbe szorítását, vagy formálissá degradálását.

Így jött létre a vállalaton belül és a vállalaton kívül a technokrata és egyéb érdekcsoportok sajátos szövevénye, amely elkerülhetetlenül elszorvasztotta volna a vállalatokon belüli öngazgatást is, ha a JKSZ-ben nem lett volna annyi erő, hogy leszámoljon ezzel az irányzattal. A vesztéllyel való szembenézés és a kenyértörés a technokrata erővel kialakította azt a koncepciót, amelyet a JKSZ X. kongresszusának platformja fejez ki, és amely beleépült az alkotmánytervezetekbe is. E koncepció szerint a társadalom tudatos erőinek egyszerre két áttörést kell végrehajtaniuk. Egyfelől teljesebbé, ténylegessé kell tenniük az öngazgatást a társult munka alapszervezetein belül, azaz szavatolniuk kell, hogy a

dolgozók lényeg közvetlenül és egyenrangúan döntsenek kis közösségük minden kérdésében. Másfelől, magában a társadalomban kell olyan föltételeket biztosítani a társult munka alapszervezetein belül közvetlen öngazgatás számára, hogy az öngazgatás fejlődése ne legyen holmi automatizmusra bízott — és éppen ezért gyakran elakadó — folyamat, de ne is legyen pusztán egy-egy közösség érettségére vagy éppen egyik-másik vezető csoport jóakarására bízva. Tehát gondoskodni kell a társult munka alapszervezetén belüli öngazgatásnak olyan nagyobb egységekbe olvasztásáról, hogy ez a közvetlen öngazgatás éreztesse hatását az egész társadalomban, hogy minden szinten érvényesítse a társult munka nevében hozott döntéseket.

Ez utóbbit szolgálja a küldöttrendszer, amelyet az új alkotmányok hoznak létre. Eszerint a társadalom minden lényeges kérdésében a társult munka alapszervezetei döntenek, és döntéseik érvényesítésére delegációkat választanak, amelyek kebeléből kerülnek ki a küldöttek a községi, a köztársasági (és tartományi), végül pedig a szövetségi szkupstinába is. A választás módja mellett a jövőendőbeli küldött abban különbözik az eddigi képviselőtől, hogy a küldöttet jobban kötelezi a társult munka alapszervezeteiben, a delegációkban, a községekben kialakított álláspont, és éppen ezért könnyebben felelősségre vonható, egyszerűbben visszahívható.

Ennek a rendszernek az elfogadásával társadalmunk voltaképpen döntő lépést tesz a marxizmus nagy álmának megvalósítása felé, az olyan állam felé, amely már nem állam, olyan jog felé, amely már nem jog, az emberek feletti uralomtól a tárgyak feletti uralom felé, az emberek — a polgárok, dolgozók — nevében történő igazgatásról a dolgozók öngazgatása felé. Persze, egy ilyen átmenet nem lehet egyetlen pillanat, egy alkotmány elfogadásának műve, hanem hosszan tartó és bonyolult folyamat, amelyben még objektíve megvan és visszahúz mindaz, ami a régi viszonyokat reprodukálja, ami még állam, jog és bérmunka ezekben a viszonyokban, szubjektíve pedig, már az alkotmány megfogalmazása közben is természetesen fellépő, zavaró körülmény, hogy még a régi módon, a régi kategóriákban gondolkodnak tegnap formálódott emberek. Ezért ez a msotani alkotmányvita is más jelleget kapott, mint régebben, az előző alkotmányoknál. Nemcsak a demokratizálódás igényéről van szó, arról a törekvésről, hogy az új alkotmány minél inkább kollektív mű legyen, hanem arról a szükség-szerűségről is, hogy közösen javítsunk mindazon, ami következetlen, ami a régi gondolkozásmód, a régi felfogások nyoma az alkotmánytervezetekben. Az alábbiakban az alkotmányvita kettős feladatának — az alkotmánytervezetekben foglalt koncepciók kifejtése és e koncepciók minél teljesebb érvényesítése érdekében eszközölt javítások — megvilágításában csak egyetlen kérdést, a tájékoztatás problémáját próbálnánk megközelíteni.

1.

Pusztán jogi szempontból nézve, a bevezetőben vázolt koncepció forradalmi újítása az, hogy alapjában megváltoztatja az egész eddigi jogrendszer. Minden eddigi jogrendszer alapja ugyanis a tulajdonjog volt, és ebből eredeztették, vezették le a jog egész szövevényes rendszerét.

Még az 1963-ban elfogadott alkotmány és a később ehhez csatolt XV. alkotmányfüggelék is — amelyek pedig jelentős lépésekkel vitték előre az öngazgatás fejlődését — a termelőeszközök tulajdonából vezették le a jogrendszert, és ahhoz kötötték a munka eredményeinek elsajátítására való jogot, ezzel alapvetően meghatározva a dolgozók helyzetét. Persze, már ott is megmutatkozott az igen jelentős különbség a kapitalizmus magántulajdonra és a többi szocialista ország állami tulajdonra épült jogrendszere között. A régi jogrendszer döntő maradványa azonban ott élt tovább: a vállalat társadalmi nevezett, valójában azonban állami tulajdonra épült, a termelőeszközök tulajdonának csomópontja, ami egyben meghatározza a dolgozók és a vállalat közti viszonyt is. Egyrészt már maga az a körülmény, hogy a termelőeszközök és a hozzájuk fűződő tulajdonjog állott előtérben, objektíve erősítette a bér-munka elemeit a vállalat és dolgozók közti viszonyban, ugyanakkor pedig azt az irányzatot szülte, hogy a termelőeszközök közös tulajdonát csoporttulajdonná, a vállalatot irányító csoport tulajdonává, monopóliumává degradálják.

Az alkotmánytervezetekben kifejezésre jutó koncepció tisztázta a társadalmi tulajdon lényegét is. Ezt a tulajdont úgy értelmezi, ahogyan azt Edvard Kardelj megfogalmazta: „Az öngazgatás társadalmi-történelmi lényege a társadalmi tulajdonra alapozott termelési viszonyok olyan formájának létrejötte, amelyekben a munka alapján történő elsajátítás, mint az elsajátítás egyetlen módja, létezik, pontosabban mind döntőbb módon érvényesül. Ezzel a társadalmi tulajdon megszűnik a munkás és az állam, vagyis a társadalmi tőke monopoljellegű igazgatása közti viszony lenni, s a dolgozó emberek közötti viszonyná válik.” De még ennél is lényegesebb újítás, hogy az új alkotmány a jogrendszer alapjába nem a termelőeszközök tulajdonát állítja. Konkrétan szólva, a vállalat többé nem a termelőeszközök csomópontja, amellyel a dolgozók ilyen vagy olyan formában viszonyba kerül, hanem a munka társulásának csomópontja, a dolgozók tehát nem a termelőeszközökkel, hanem egymással lépnek ilyen vagy olyan viszonyba. Ezzel lényegesen megváltozik a dolgozók közti viszony, a termelőeszközökhöz való viszony és a munka eredményeihez való viszony egyaránt. Az alkotmánytervezet részletesen kifejti ezeket a változásokat. Témánkhoz tartva magukat, itt csak a munkához és a munka termékeihez való új viszonyt részleteznénk, mivel ebben rejlik az eddigi, tulajdonjogra alapozott jogrendszert felváltó új rendszer magva.

„A társult munka szervezetében a társult munkába bekapcsolódott dolgozó jogot szerzett a társadalmi eszközökkel való munkához. A dolgozó elidegeníthetetlen joga a társadalmi eszközökkel való munka, vagyis az a jog, hogy szabadon és a többi dolgozóval egyenjogúan a társult munka szervezetében egyéni és társadalmi szükségleteinek kielégítése céljából társadalmi eszközökkel dolgozzon, és hogy munkáját, a munka feltételeit és eredményeit igazgassa.” — áll a szövetségi alkotmánytervezet 13. szakaszában. Ez valójában három dolgot jelent: 1. a jog forrása a társulás, nem a tulajdon; 2. a társulás célja egyéni és társadalmi szükségletek kielégítése, nem pedig valamilyen absztrakt, „felsőbb”, a munkástól elidegenült célok szolgálata; 3. az ily módon kialakult jogrendszer magában tartalmazza a munkás elidegeníthetetlen jogát a munkájával, annak feltételeivel és eredményeivel való rendelkezésre.

Ennek az utóbbinak még teljesebb megfogalmazását adja a következő, 14. szakasz: „Minden dolgozónak a társadalmi tulajdonban lévő eszközökkel végzett munkában biztosítva van az az elidegeníthetetlen joga, hogy a társadalmi eszközökkel végzett munkához való jogát érvényesítse a társult munka alapszervezetében, ahol dolgozik és a munka, valamint az eszközök társításának minden más formájában, igazgassa a társult munka szervezetének munkáját és ügyvitelét, valamint az egész társadalmi újratermelés eszközeit, szabályozza az egymás közötti viszonyokat a munkában, határozzon a munka és az eszközök különféle társítási formájában teremtett jövedelemről és személyi jövedelemben részesüljön.”

A tulajdonból levezetett jogrendszer helyébe tehát a munkából levezetett jogrendszer lép. (A tulajdonjog analógiájára munkajognak mondhatnánk, megkülönböztetve a munkára való jogtól, amellyel az alkotmánytervezet egy másik fejezetben foglalkozik. A terminológia még nem alakult ki, de kialakítása nemcsak a nyelvészek feladata.)

Az új jogrendszer egészen új joga a tájékozódás joga, amely mint minden jog három elemet tartalmaz: 1. azt, amire a jog szubjektumának joga van; 2. a köteleéseket, amelyek e jog gyakorlását lehetővé teszik és 3. a társadalmi ellenőrzést, amely minden jognak érvényt tud szerezni.

A jog tartalma: ahhoz, hogy a dolgozó élni tudjon a munkából származó, az egész jogrendszer alapját képező jogával, tájékozottnak kell lennie, tudnia kell mindenről, ami döntését lehetségessé, ténylegessé, hatékonyá teszi. Tájékozottság nélkül — anélkül, hogy a dolgozó birtokában lenne mindazoknak az adatoknak, amelyek társulásának különböző formáira és szintjeire vonatkoznak — lehetetlen — vagy csak formálisan lehetséges — közvetlenül és egyenrangúan dönteni mindarról, amit az alkotmány a dolgozó hatáskörébe utal. Ezért a tájékozódás joga beleépül a munkásosztály hatalmának szavatolásába: „A hatalomnak és más társadalmi ügyek intézésének hordozói a munkásosztály és az összes dolgozók. A társadalomnak a termelők szabad közösségévé való építése céljából a munkások és az összes dolgozók fejlesztik a szocialista öngazgatási demokráciát, a proletár diktatúra sajátos formáját, amelyben megvalósul a politikai hatalom társadalmosítása, s ezt biztosítják: ... a dolgozók tájékoztatásával minden kérdésről, amely jelentős társadalmi-gazdasági helyzetük megvalósítása szempontjából, továbbá a hatalmi funkcióknak és az egyéb társadalmi ügyek igazgatási funkcióinak gyakorlásában való minél teljesebb és kvalifikáltabb határozás szempontjából.” (A IV. szakasz) Ezenfelül ez a jog központi helyet kap az öngazgatás szavatolásának követelményei között is, mint ahogy azt az alkotmány 85. szakasza előírja: „A dolgozók az öngazgatást a társult munka alapszervezeteiben, a dolgozók gyűlésén, referendum útján, munkástanácsokban, illetve az igazgatás más szerveiben jelen levő küldötteik által valósítják meg, akiket közvetlenül választanak és hívnak össze, és akik felelnek nekik, továbbá a határozatok e szervezetek szerveiben és szolgálataiban való végrehajtásának ellenőrzése útján valósítják meg. E célból biztosítani kell a dolgozók rendszeres tájékoztatását a jövedelemszerzésről és -elosztásról, az eszközök felhasználásáról, az anyagi-pénzügyi helyzetről, az ügyvitelről, valamint a munka

és határozás szempontjából e szervezetekre nézve jelentős más kérdésekről.”

A kötelezettség: a tájékozódás joga többfajta köteletséget ró mindazokra, akik a tájékozódáshoz szükséges információk birtokában vannak. Az első számú kötelezettség a nyilvánosság szavatolása, amiről az alkotmány 84. szakasza rendelkezik. Az ebből eredő kötelezettség a reális és gyors tájékoztatás, ahogy azt a 95. szakasz előírja: „Valamennyien személyesen felelnek döntéseikért, az igazgatási szervek és a dolgozók határozatainak végrehajtásáért, valamint az igazgatási szerveknek és a dolgozóknak az igazságnak megfelelő, idejében történő és teljes tájékoztatásáért.” Végül külön kötelezettség hárul a tájékoztatási eszközökre: „A sajtó, rádió, televízió és más tájékoztatási eszközök különösen jelentős társadalmi funkciót végeznek, s kötelesek felelősen, híven és tárgyilagosan tájékoztatni a közvéleményt, amikor pedig a közvélemény érdekében áll, közölni a szervek, szervezetek és a polgárok véleményét és információit is.” (148. szakasz.)

A jog gyakorlásának szavatolása: mint minden jognál, emögött az állam áll. Az alkotmánytervezet szerint ennek a jognak a szavatolása a szövetség legfontosabb kötelességei közé tartozik. Abban azonban, hogy a mi jogunk mind kevésbé jog, benne van az is, hogy a tájékozódás jogának szavatolásában szerep jut az állam mellett több más társadalmi tényezőnek, köztük elsősorban az öngazgatás egész rendszerének és a társadalmi szervezeteknek, elsősorban a Szocialista Szövetségnek, amely „biztosítja a dolgozók és a polgárok tájékoztatását és a tájékoztatási eszközök szerepének megvalósítására való befolyását” (VII. szakasz).

2.

Ez az alkotmánytervezetben kifejtett koncepció, külön pedig a tájékozódás jogának a lényege. Az alkotmányvita célja, mint mondtuk, az volt, hogy az alkotmánytervezet szövegét úgy javítsuk, hogy minél teljesebben, a régi gondolkodásmód nyomainak minél következetesebb levetkezésével és minél szabatosabban fejezze ki ezt a koncepciót. A vita során, természetesen, a tájékozódás jogával kapcsolatban is voltak megjegyzések. A leglényegesebbek: 1. még teljesebben ki kell domborítani a Szocialista Szövetség szerepét a tájékozódás jogának szavatolásában; 2. lehetővé kell tenni a tájékozódás joga gyakorlásának és a tájékoztatási eszközök működésének társadalmi ellenőrzését (mint ahogy azt a Vajdaság SZAT alkotmányerejű törvénye már elő is irányozta); 3. biztosítani kell, hogy a 85. szakasz magában foglalja a dolgozók teljes és objektív tájékoztatásának kötelezettségét is stb.

A legtöbb vita azonban az alkotmánytervezet 147. és 148. szakasza körül folyt. Ezzel kapcsolatban sokan — köztük a Fórum Lap- és Könyvkiadó Vállalat munkaközössége is — tettek megjegyzést, és a Szocialista Szövetség Szövetségi Választmányának tájékoztatási szekciója ezeket a megjegyzéseket összegezte egy gyűlésen, amelyen e sorok írója is felszólalt. Ez a két szakasz azért váltott ki nagy vitát, mert a jogrendszernek egy régebbi — klasszikus polgári — értelmezését tartalmazza. Mi már a tulajdonjoggal kapcsolatban ismertettük a leglényegesebb eltérést a mi jogrendszerünk meg a többi jogrendszer között. Vannak

azonban más eltérések is, például az, hogy a klasszikus polgári jog a „szabadság valamitől” koncepciójára épül, a mi jogrendszerünk, sőt már egyes szociáldemokrata kormányzatú országoké is — nem is szólva a szocialista országokról —, viszont a „szabadság valamire” koncepciót igyekszik érvényesíteni. A különbséget képletesen — tehát nyilvánvalóan feltételes, a könnyebb érzékeltetés és nem a szabatos kifejtés érdekében — úgy fejezhetnénk ki, hogy a klasszikus polgári jog szerint mindenkinek egyformán tilos a híd alatt aludni, az államra épült szocialista vagy szociáldemokrata jogrendszerekben az államnak kötelessége olyan feltételeket teremteni, hogy senkinek se kelljen a híd alatt aludni, a mi jogrendszerünkben pedig a társult dolgozó maga teremti meg ezeket a feltételeket.

A probléma abból származik, hogy az alkotmány III. fejezetét, amely a polgárok jogairól, kötelezettségeiről és felelősségéről szól, nagyjából megtaláljuk már az 1953. évi alkotmányerejű törvényben, s azóta ez a fejezet sem tartalmában, sem koncepciójában nem változott lényegesebben minőségileg. Ezért az alkotmányvitában nem egy klasszikus polgári joggal kapcsolatban hangzott el a követelés, hogy nem az absztrakt jogot kell megfogalmazni, hanem a társadalom kötelezettségét bizonyos dolgok szavatolására. Arról van ugyanis szó, hogy ezeket a klasszikus polgári jogokat már a francia forradalom 1789. évi nyilatkozata megfogalmazta, majd azok bekerültek majd minden alkotmányba. Alkotmánytervezetünknek ez a fejezete még az aránylag új jogokat is a régi módon fogalmazza meg. Például az e fejezetben megfogalmazott munkára való jog elveszíti értelmét, ha nem tartalmazza a társadalom kötelezettségét, hogy szavatolja a munkalehetőséget mindenkinek, aki dolgozni akar. Vagy a nemzetiségek esetében sem az a legfontosabb, hogy joguk van az anyanyelvi oktatásra, sőt még az sem elég, hogy az alkotmány szavatolja: szabadon használhatják nyelvüket, ha nincsenek meg a társadalmi feltételek a szabad nyelvhasználat jogának gyakorlására, ezért az alkotmánynak tartalmaznia kell a társadalom ilyen irányú kötelezettségét is.

Persze ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy ebben a fejezetben nincs semmi új. Például tartalmaz egy egészen új, most először alkotmányba foglalt jogot, az egészséges életkörünyezetre való jogot, amely magában foglalja minden ember jogát a szennyeztelen vízre és levegőre, mindenki köteletségét, hogy védje és őrizze az életkörünyezet tisztaságát, mindenki felelősségét ezért a körünyezetért, és büntetendőnek nyilvánítja ennek a körünyezetnek minden veszélyeztetését. Sőt ezt az új jogot már az új koncepciónak megfelelően fogalmazza is meg, nem mint absztrakt jogot, hanem mint a társadalom kötelezettségét, még akkor is, ha ez a kötelezettség elég laza: „Az embernek joga van egészséges életkörünyezetre. A társadalmi közösség ezt a jogot az emberi körünyezet védelmére és előmozdítására irányuló szervezett erőfeszítésekkel biztosítja.” (169. szakasz.) De az általunk tárgyalt tájékozási jog szempontjából is új elem az alkotmánytervezetekben, hogy nemcsak a sajtószabadság klasszikus, már a francia forradalomban megadott, megfogalmazását adja, hanem — mint már idéztük a 148. szakaszt — tartalmazza a tájékoztató eszközök kötelezettségeit is.

Amire viszont a megjegyzések vonatkoztak, az, hogy az alkotmánytervezet nem tartalmazza a társadalom — a társadalmi-politikai közös-

ségek, társadalmi szervezetek, munkaközösségek, a társult munka alapszervezetei stb. — kötelezettségét a sajtó és a tájékoztatási eszközök irányában, ami nélkül a sajtószabadság klasszikus polgárjog marad és nem a tájékozódás új joga. Idézzük csak a 147. szakaszt: „Az alkotmány szavatolja a sajtó szabadságát és a tájékoztatás más formáinak szabadságát, az egyesülési szabadságot, a szólásszabadságot, a nyilvános felépés szabadságát és a gyülekezési szabadságot. A polgároknak joguk van arra, hogy a tájékoztatóeszközök útján kifejezzék és közvéleményük véleményüket, a törvényben meghatározott feltételekkel lapokat és más sajtótermékeket adjanak ki, s információkat terjesszenek a tájékoztatóeszközökkel.” Az alkotmányvitában legelőször arra figyeltek fel, hogy ez az alkotmányszakasz lehetővé teszi a magánvállalkozásokat is ezen a területen, vagyis azt, hogy a polgárok egy-egy csoportja összeálljon és lapot alapítson. A vita eredményeként egyik-másik köztársaság el is ismerte ezt a lehetőséget, mások nem. Közben a lényeg nem is az, hogy lehetnek-e így alapított lapok vagy sem, hanem az, hogy a mi alkotmányunknak nem a klasszikus sajtószabadságnak a francia forradalomra visszavezethető megfogalmazását kell adnia, hanem ahhoz kell megteremtenie, szavatolnia a szükséges társadalmi — anyagi és egyéb — feltételeket, hogy a sajtó anyagi gondoktól, a kommercializálódás veszélyétől stb. szabadon szolgálhassa a tájékoztatást, a dolgozók alkotmányos jogai gyakorlásának hatékony eszköze lehessen.

Eddig ugyanis megoldatlan volt a sajtó és általában a tájékoztatási eszközök gazdasági-anyagi alapjának kérdése. A lapok zöme nem tudja magát eltartani. Ezért vagy dotációra szorul — ami nyilvánvalóan állami beavatkozás, az állam által szavatolt feltételekre épült jogrendszer része —, vagy pedig annak hiányában vagy elégtelensége miatt a belső átömlesztés valamilyen formáját alkalmazza, ami nincs összhangban már azzal az alkotmányfüggelékben lefektetett elvvel sem, hogy a jövedelemmel azok rendelkeznek, akik megteremtik. Az új viszonyok fejlődésével ez a belső átömlesztés mind több gondot okoz. Nemcsak azért, mert szubjektíve — minden politikai öntudat mellett — felvetődik a gondolat, hogy amennyiben a társadalom nem teremti meg a szükséges anyagi feltételeket, miért hozzon áldozatot — vagy miért várják el tőle ezt az áldozatot — az újságíró, a nyomdász, a terjesztő vagy a munkaszervezet másikkal, jobban kereső TMSZ-a, hanem azért is, mert ez a megoldás objektíve a csoporttulajdon elemeit erősíti: a sajtó nem társadalmi tulajdon — vagy csak annyiban az, amilyen arányban a dotációt kapja —, hanem a társult munka alapszervezetének vagy több alapszervezet társulásának tulajdona, mert azok adják rá a társult munka alapszervezetén belül vagy a munkaközösségen belül egy másik alapszervezetben megkeresett pénzt.

Ezért hangzott el több helyen a követelés — a Szocialista Szövetség Szövetségi Választmányának tájékoztatási szekciója a már említett ülésen ezt a követelést magáévá is tette —, hogy az alkotmány tartalmazza a társadalom kötelezettségét a sajtó és a tájékoztatási eszközök működéséhez szükséges feltételek megteremtésére. E megjegyzés elfogadásával kikerekül, következetes megfogalmazást nyer — az 1953-as alkotmányerejű törvényből vagy akár a francia forradalom nyilatkozatából átvett megfogalmazást felváltva — a tájékozódás új jogának koncepciója, és általában a tájékozódás helye az új jogrendszerben.